

В. Колода

РОДИННИЙ ПОМИНАЛЬНО-КУЛЬТОВИЙ КОМПЛЕКС ЗІ СТАРОЇ ПОКРОВКИ (ХАРКІВЩИНА)

У 2012 р. поблизу с. Стара Покровка (Харківська обл.) на нині практично знищеному кремаційному могильнику було виявлено розташовані поряд один з одним три поминальні комплекси багаті на артефакти. Вони розміщувалися у подібних ґрунтових ямах, між якими виявлено кухонний реманент. Цей факт, а також їхня хронологічна близькість (середина VIII — початок IX ст.) дає змогу поставити питання про те, що обрядові дії були влаштовані членам однієї родини. Використання однакових за типом фібул дозволяє припустити кількість осіб, на честь яких проводився поминальний обряд представниками одного родового колективу. Два з трьох «поминальників» містять значну кількість зброї та кінську упряж. Склад їхнього озброєння не залишає сумніву щодо приналежності осіб до стану воїнів-вершників — верхівки тогочасного суспільства Хозарського каганату.

Окремі салтівські «поминальники» та загальномінально-тризнові комплекси дають можливість отримати відповіді на ряд важливих питань загального соціально-економічного розвитку Хозарського каганату. Вони також можуть бути маркерами під час дослідження сімейно-родинних відносин у суспільстві: від статі — до соціального стану небіжчика і його родини.

Ключові слова: раннє середньовіччя, Хозарський каганат, салтівська культурно-історична спільність, мінально-тризновий комплекс (мінальний), маркери статевого і соціального визначення.

Вступ. Серед численних різновидів археологічних об'єктів салтівської археологічної культури середини VIII — середини X ст., що репрезентують рештки Хозарського каганату, мінально-тризнові комплекси («мінальники», «тризни») є одними з найменш вивчених.

Найчастіше вони виявляються на могильниках, відрізняючись від суто поховальних комплексів відсутністю кісткових решток та наявністю предметів пов'язаних з померлими або учасниками обрядових дій. Мінальники свідчать про проведення обрядових дій по відношенню до померлих і не містять у своєму складі артефактів, пов'язаних із трапезою (напр.: Колода 2019). Показником тризни виступають окремі набори посуду або рештки кераміки (інколи з окремими кістками тварин), котрі виявлені за межами безпосереднього поховання і можуть бути інтерпретовані як мінальна трапеза (напр.: Лаптев 2011; тут також наведена й чимала бібліографія з цього питання).

В цілому, вивчення мінально-тризнових комплексів салтівської культурно-історичної спільноти до цього часу все ще знаходиться на стадії накопичення матеріалу. Тризновий аспект цього культурного феномену значно краще представлений і проаналізований у науковій літературі. Але більшість відомостей представлено не окремою роботою, а в загальному контексті публікації матеріалів могильника у відповідному підрозділі чи-то кількома абзацами у монографії (Плетнева 1989, с. 251—255; Флеров 1993, Винников, Сарапулкін 2008, с. 27—28; с. 64—70; Аксёнов 2017, с. 49) або у відповідній статті (Флеров 1984, с. 189—195). Аналіз точок зору та інтерпретації тризн представлений у вище згаданих статтях О. Лаптева, а також сторінках робіт С. Плетневої та В. Флорова. В більш загальному — мінальному — аспекті напрацьовано значно менше. Нам достеменно відомо лише три мінальники. Всі вони виявлені на одному пам'ятнику. Аналізу кожного з них присвячена окрема робота, про що мова буде далі. Не виключено, що й деякі

© В. КОЛОДА, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

кенотафи із компактними рештками деревного вугілля та чисельним інвентарем (без кісткових залишок) у великий видовжений ґрунтовий ямі, котра характерна для інгумаційного поховання, теж може бути інтерпретована як поминальник (напр.: Колода 2017).

Певний інтерес під час дослідження обраної теми викликають історико-археологічні та етнографічні джерела з території Північного Кавказу, зокрема з Осетії. Дослідження писемних джерел та прояви реліктових форм віросповідання дозволяють впевнено пов'язати сучасних осетин із ранньосередньовічними аланами (напр.: Калоев 2004, с. 7—9, 344—349)¹, котрі були одним з етносів у складі населення лісостепового варіанту салтівської культури. Доступні історико-археологічні дослідження території Осетії не дають можливості вести мову про наявність на цій території такої окремої категорії археологічних пам'яток як «поминальники», поминальна обрядність, і культ мертвих в них висвітлюється лише в загальних рисах (напр.: Гаглюева 1974; Кузнецов 1992, с. 283—305). Дещо більше дає етнографічна література (напр.: Калоев 2004, Цагараев 2000), котру ми плануємо використовувати в нашому дослідженні.

Метою цієї роботи буде узагальнюючий аналіз саме поминально-тризновго комплексу, який виявлений у 2012 р. у природньому листяному лісі поблизу с. Стара Покровка Новопокровської територіальної громади Чугуївського р-ну Харківський обл.², на нині практично знищеному кремаційному могильнику (рис. 1: 1).

Результати та їх обговорення. Тут було виявлено три близько один до одного багаті на артефакти «поминальники»³, котрі вже знайшли своє відображення в науковій літературі (Аксёнов, Колода 2017; 2019; Колода, Аксёнов 2020). Вони розміщувалися у круглих в плані ґрунтових ямах глибиною 0,3—0,7 м, зі збіжною стратиграфією (рис. 1: 2) та мали доволі близьку загальну хронологію (середина VIII — початок IX ст., вужче — друга половина VIII ст.; таблиця). У просторі між ними, на глибині 0,1—0,15 м (практично під багаторічним шаром пожухлого і зів'ялого листя) виявлено потужний залізний ланцюг (рис. 2: 1) та фрагментовані рештки гончарного посуду. Все

це дає змогу поставити питання: а чи не могло бути так, що ці окремі хронологічно близькі поминальні комплекси влаштовані членам однієї родини? Розглянемо ці артефакти докладніше.

Ланцюг (загальною довжиною біля 3 м) складався з 38 окремих вісімкоподібних ланок, що були створені із залізного, квадратного в перетині (орієнтовно 1×1 см), перевитого дроту; 12 з них були подвійними (рис. 3: 3, 3а), а 26 — одинарними (рис. 3: 1, 2а). Подвійні ланки були завдовжки 9—10 см, одинарні — 8—9,5 см. Останні розташовувались парами, перемежаючись із подвійними (рис. 2: 1; 3: 1, 2а, 3, 3а). З одного боку ланцюг закінчувався сплющеною залізною смугою-стрічкою та великим кільцем для підвішування до верхньої несучої балки житла (сволоку) всієї ланцюгової конструкції над вогнищем (рис. 2: 1; 3: 1, 2а, 3, 3а). Її розміри: завдовжки приблизно 35 см, завширшки — 2—2,5 см та завтовшки — 0,7—0,8 см. З одного боку стрічка-смуга була до половини розділена на чотири більш тонкі перевиті смуги, кінці яких були зварені і з'єднані у два кільця. Саме до них і кріпився загальний ланцюг (рис. 3: 1, 1а). Велике залізне кільце, що розташовувалося з протилежного боку вище згаданої стрічки-смуги мало зовнішній діаметр 18 см. Воно було створене з квадратного в перетині (наближено 1×1 см), перевитого дроту — аналогічно до вище описаних окремих ланок ланцюга. Нижній край ланцюга завершувався сплющеним гаком (лапою) для підвішування казана (рис. 2: 1). Його загальна довжина становить приблизно 33 см. Сам гак має вигляд зігнутої пластини, котра завширшки 6—7 см і завтовшки — до 0,3 см. Видовжена частина кінцевої ланки оформлена на кшталт стрічки-смуги, що знаходилася з протилежного боку загального ланцюга: чотири перевиті смуги, кінці яких були зварені і з'єднані у два кільця для сполучення із окремими ланками (рис. 3: 2, 2а). Загальна довжина цієї перевитої частини становить орієнтовно 24 см. Приблизно на відстані 65 см від вигину основного гака, до однієї з одинарних ланок ланцюга був привішений ще один невеликий гак загальною довжиною 12 см. Він був створений з квадратного в перетині перевитого дроту (орієнтовно $0,8 \times 0,8$ см), перегнутий посередині (щоб створити кільце для з'єднання із загальним ланцюгом). Його кінці були зварені в ковальський спосіб, завужені та зігнуті (рис. 2: 1; 3: 3, 3а).

Ланцюг був прикрашений привареними прикрасами у вигляді стилізованої голови бика. Їх виявилось шість; вони розміщувалися по одній: на верхній частині стрічки-смуги (що слугувала переходом від ланцюга до верхнього кільця для привішування), на нижньому гаку-лапі для підвішування казана та по одній на кожній ланці другої та третьої знизу парі поодиноких вісімкоподібних ланок (рис. 2: 1; 3).

1. Звертаємо увагу, що переважна більшість сучасних дослідників ранньосередньовічних алан вважає сучасних осетин їх прямими нащадками.

2. До адміністративної реформи це село входило до території Зміївського району, а місце розташування комплексу зараз знаходиться на землях Слобожанської територіальної громади. Додаймо й той факт: натеper відвідувати цю місцевість вкрай небезпечно з огляду на те, що вона й досі піддається обстрілам в ході воєнних дій.

3. Вони розташовувалися на відстані 1,5—2 м один від одного, утворюючи умовний трикутник невірної форми.

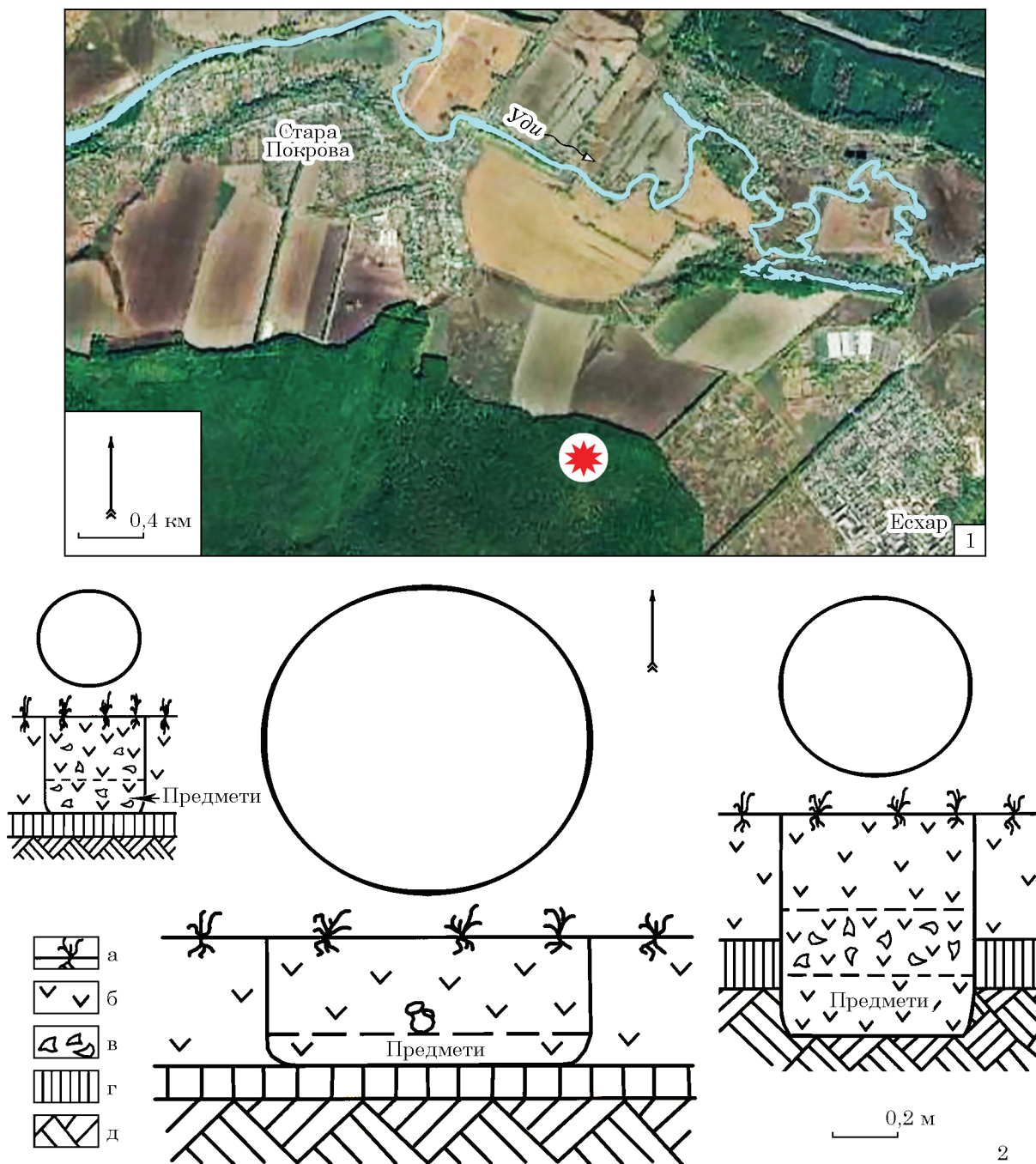

Рис. 1. Поминально-тризновий комплекс поблизу с. Стара Покровка: 1 — місце розташування; 2 — плани і профілі окремих складових комплексу: а — денна поверхня; б — чорнозем; в — керамічні фрагменти; г — передматерик; д — материк

Fig. 1. Memorial and cult complex near the village of Stara Pokrovka: 1 — location; 2 — plans and profiles of the separate components of the complex: а — ground surface; б — black soil; в — ceramic fragments; г — pre-virgin soil; д — virgin soil

Аналогії вище описаному надвогнищному ланцюгу із вісімкоподібними ланками, котрі виготовлялися з перевитого квадратного в перетині дроту відомі в лісостеповій зоні Хозарського каганату (Михеев 1985, рис. 12: 14; Аксьонов 1999, с. 107, рис. 39: 5; Свистун 2012, с. 83; ил. 3; 4: 3). Найподібніший представлено у цій роботі набір залізного надвогнищного обладнання відомий зі зруйнованого на початку ХХІ ст. неподалік с. П'ятницьке Харківської

обл. кремаційного поховання. До нього входило: два ланцюга (короткий і довгий), що створені з одинарних та подвійних вісімкоподібних ланок з квадратного у перетині перекрученого дроту, котрі закінчувалися гаками-лапами для підвішування казанів на різній висоті; окремий гачок для в'ялення м'яса та залізне кільце для кріплення всього цього набору до верхньої балки житла, що все це об'єднувало (Колода 2007, с. 121, 123—124, рис. 2). Єдина відома нам ана-

Порівняльна таблиця старопокровських поминальних комплексів (**чоловічий реманент, жіночий реманент**)Comparative table of the Stara Pokrovka memorial complexes (**male equipment, female equipment**)

Інвентар	Комплекс		
	I	II	III
Кухня			
керамічний посуд	2 глека	2 глека, кружка	2 глека
казан	—	1	1
крюки-виделки	1-зуба, 2-зуба	—	1
рожен	—	—	1
Знаряддя праці			
ніж	1	4 (2 ско-би)	2
пінцет	1	—	1
серп	—	5	—
зубило	—	1	—
точило	—	—	1
Особисті речі			
Пояс			
пряжка	—	—	1
наконечник	2	—	1
розподільник	1	—	—
пояс-ланцюжок	1	—	—
гудзик	3 ¹	—	—
бубонець	1	—	—
копоушка	1	—	—
туалетний коробочок	—	—	2
дзеркало	—	—	1
Прикраси			
перстень	—	—	1
привіска	1	—	—
сережка	1	—	—
намистина	81, сер-долік	—	—
браслет	5 + 5	—	—
фібула	3	2	2
Військове спорядження			
Шабля	—	—	—
клинок	—	1	1
портупея	—	4 скоби	2 скоби, стакан
сокира	—	2 ²	1
спис	—	—	1 ³
кістень	—	2	1
булава	—	1	1
Сагайдак	—	—	—
вістря стріл	—	3	7
гачок	—	1	1
скоба	—	1	—
кольчуга	—	2 фр.	1 фр.
Кінська упряж			
Вузда			
вудила, псалії	—	—	1 набір
пряжки оголов'я	1	—	6 ⁴
Сідло			
кріплення багажу	—	4 кільця	—
лука сідла	—	—	1
стремена	—	2	2
підпружна пряжка	—	—	1
Прикраси			
бляшки	—	—	18 бронз.
бубонці	—	—	5
Датування, ст.	сер. — кін. VIII	2 пол. VIII — поч. IX	—
Антропологія	2 ч., 1 ж.	2 ч.	1 ч., 1 ж.

Примітки: ¹ 1 у вигляді кулі, 2 у вигляді коромисла; ² встромлені лезами вниз, діаметрально по різних краях ями; ³ броньбійний (пика); ⁴ два набори потрібних розподільників ременів.

Notes: ¹ 1 in the form of a ball, 2 in the form of a yoke; ² blades inserted downward, diametrically on opposite edges of the pit; ³ armor-piercing (pike); ⁴ two sets of triple belt strap distributors.

логія використання скульптурного зображення голови бика у надвогнищному обладнанні представлена на одному з трьох (найширшому) гачку, який разом із ланцюгом знайдений у 1977 р. неподалік того ж с. П'ятницьке (Шрамко 1983, с. 50, рис. 11: 16; Михеев 1985, рис. 12: 14; Аксьонов 1999, с. 107, рис. 39: 5).

Разом із ланцюгом поблизу Старої Покровки виявлені уламки принаймні двох амфор (рис. 2: 2, 7—10), а у складі кожного з поминальників були присутні лише рештки столового посуду (як підтвердження «спільної» трапези живих та тих, кого поминають; таблиця). В кожно-

му з них було по два глеку, а в одному — ще й рештки кухля (рис. 4: 3). Підтвердженням спільності поминальної трапези є присутність і кухонного реманенту в кожному з виявлених окремих комплексів-поминальників (таблиця). Для першого з них це були пара крюків-виделок (рис. 2: 3, 4), для другого — рештки казана (Аксёнов, Колода 2019, с. 37; рис. 2: 7; 6, 7, 11), для третього — рештки казана (Колода, Аксёнов 2020, с. 82—83; рис. 3: 1—3), гач-виделка й рожен (рис. 2: 5, 6).

Використання тюркськими народами столового посуду під час святкових бенкетів та

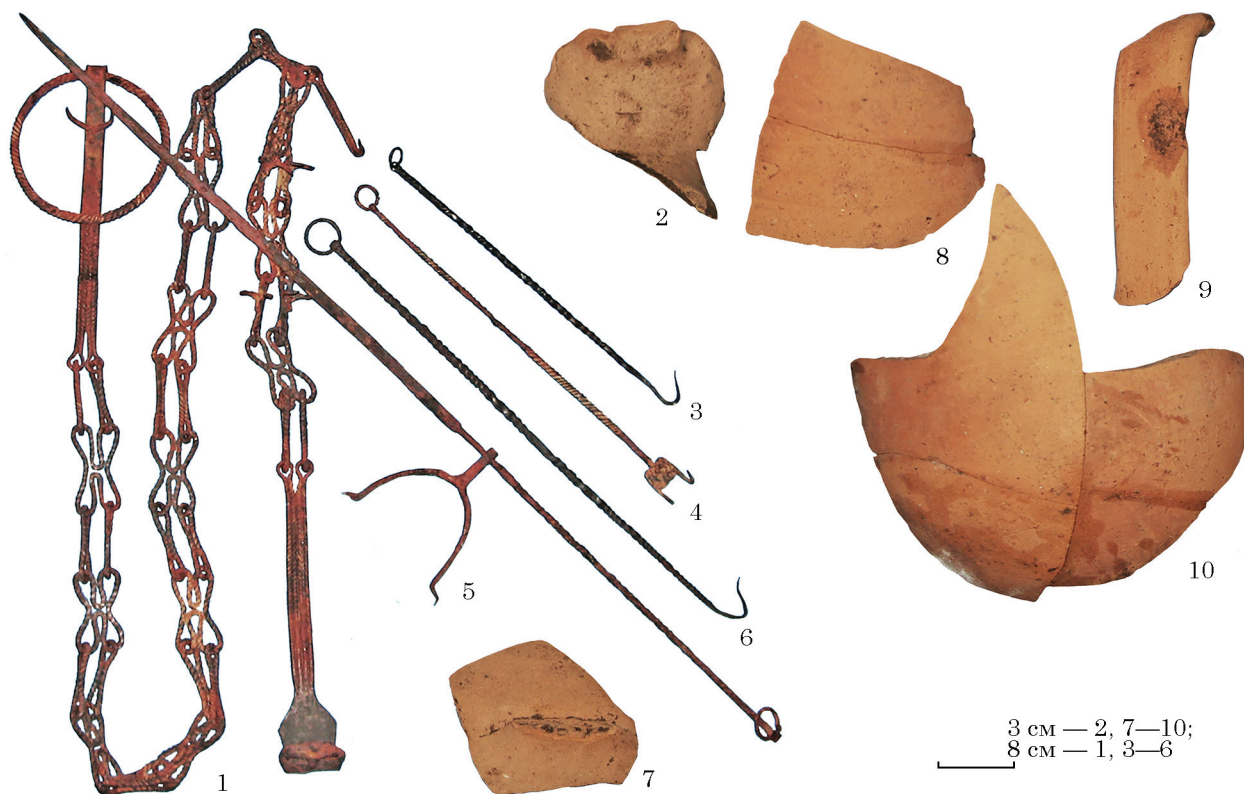

Рис. 2. Кухонний реманент та амфорні фрагменти з родинного поминально-тризнового комплексу біля Старої Покровки: 1 — ланцюг для підвішування казана над вогнищем; 2, 7—10 — фрагменти амфор; 3, 4, 6 — гаки-виделки для виймання м'яса з казана; 5 — рожен для смаження (3, 4 — поминальник 1; 5, 6 — поминальник 3) (1, 3—6 — залізо; 2, 7—10 — глина)

Fig. 2. Kitchen utensils and amphora fragments from the family memorial and cult complex near Stara Pokrovka: 1 — chain for hanging a cauldron over a fire; 2, 7—10 — amphora fragments; 3, 4, 6 — hooks for taking meat out from cauldron; 5 — spit for roasting meat (3, 4 — commemorative point 1; 5, 6 — commemorative point 3) (1, 3—6 — iron; 2, 7—10 — clay)

поминальних трапез підтверджується й настінним розписом середньоазійських ранньосередньовічних палацових приміщень: Балаликтепе та Пенджикент (рис. 5: 1, 2). Настінний розпис першого з них датується VI—VII ст. (Зеймаль, Ртвеладзе 1999, с. 142, табл. 91: 2—5). Палац (об'єкт XXI) та його розпис (приміщення 4) відносяться до першої чверті VIII ст. (Распопова, Шишкіна 1999, с. 58, табл. 32: 2). Остання сцена для нас найважливіша, тому що дослідники її інтерпретують як «шановні предки». Проведення поминальних дій з уявною спільною присутністю померлих предків відомо у багатьох народів протягом практично всієї писемної історії. Тому й не дивно, що у вище згаданих поминальниках присутній кухонний реманент (рештки казанів, гаки-виделки, залишки столового посуду. Там відсутні рештки амфор, в яких, скоріш за все, приносили напої живі на той час родичі, котрі були ініціаторами проведення поминальних обрядів⁴. Опосередкованим підтвердженням тому є рештки амфор, виявлених на незначній

глибині поміж окремих поминальників. Тут слід додати, що за даними етнографії, бенкети на честь померлих предків проводилися родичами й у осетин через рік після похорон. І так могло проводитися з року в рік (Цагараев 2000, с. 219—222). Загалом, поховальні обряди та звичаї сучасних осетин мають глибокі корені в минулому і мають значну архаїчність. Поминки мають не тільки щорічну циклічність, але інколи проводилися до 12 раз упродовж першого року після поховання, виснажуючи родинний бюджет і матеріальні статки, вирізняючись своєю пишністю (Калоев 2004, с. 327—334, 349).

Особливого пояснення потребує присутність практично цілого надвогнищного ланцюгового набору, котрий використовувався для приготування їжі не в одному з поминальників, а в просторі між ними. З розмов із представниками осетинської общини м. Харкова⁵ надвогнищне кільце та ланцюг і зараз є символом роду, вони уособлюють добробут дому, родини. Під

4. Принаймні в моїй польовій практиці та за літературою я не зустрічав решток амфор у лісостепових похованнях салтівської культурно-історичної спільноти.

5. Це спілкування припинилося після російсько-грузинської війни 2008 р., коли більшість осетинських родини Харкова повернулися до Осетії, об'єднаної в межах сучасної РФ.

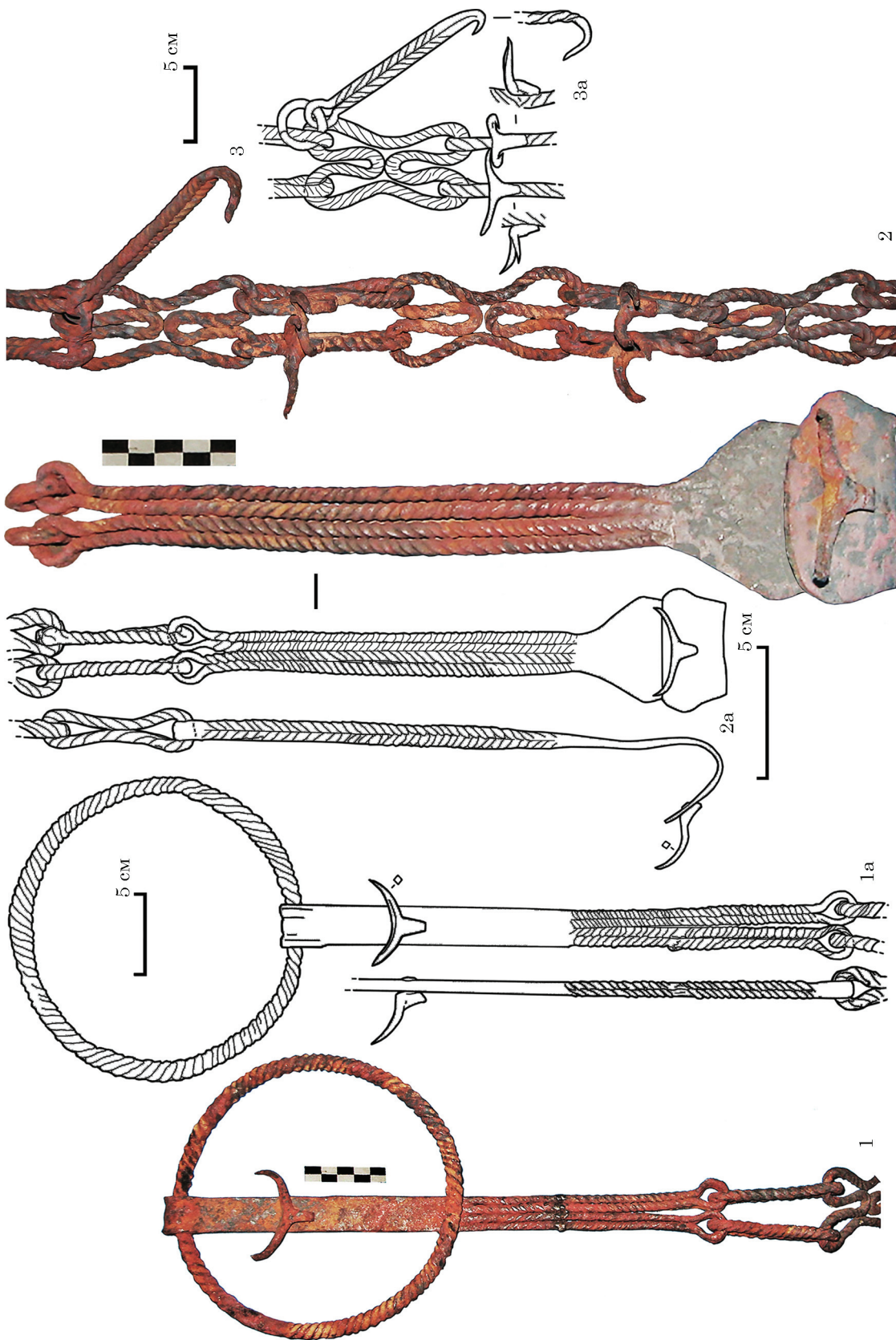

Рис. 3. Ланцюг для підвішування казана над вогнищем з родинного поминально-гризногового комплексу біля Старої Покровки (фото і прорисовка): 1 — верхня частина; 2 — нижня частина; 3 — додатковий гачок в середній частині

Fig. 3. Chain for hanging a cauldron over a fire from the family memorial and cult complex near Stara Pokrovka (photo and drawing): 1 — upper part; 2 — lower part; 3 — additional hook in the middle section

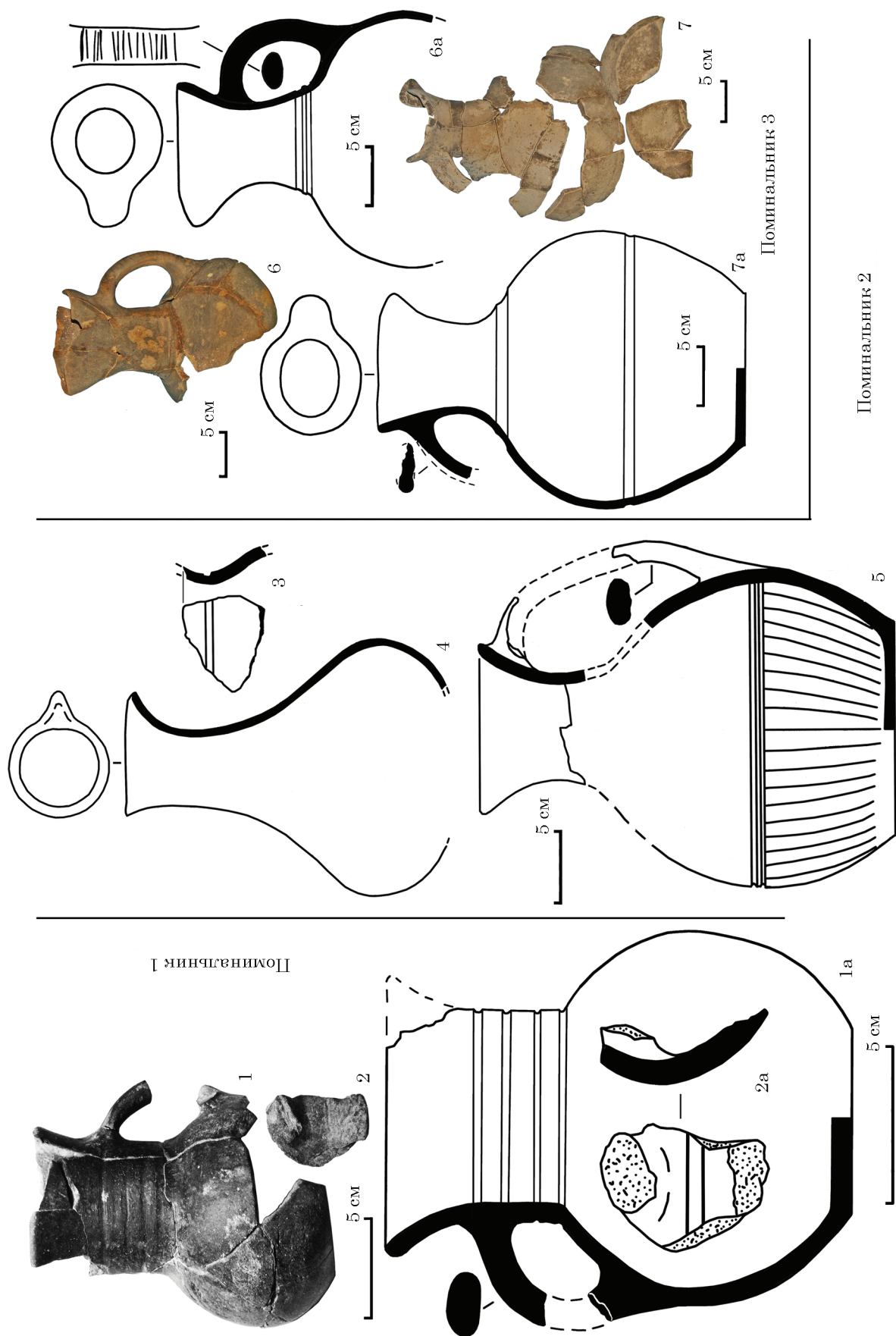

Рис. 4. Столовий посуд з поминальників
Fig. 4. Tableware from the memorial and cult points

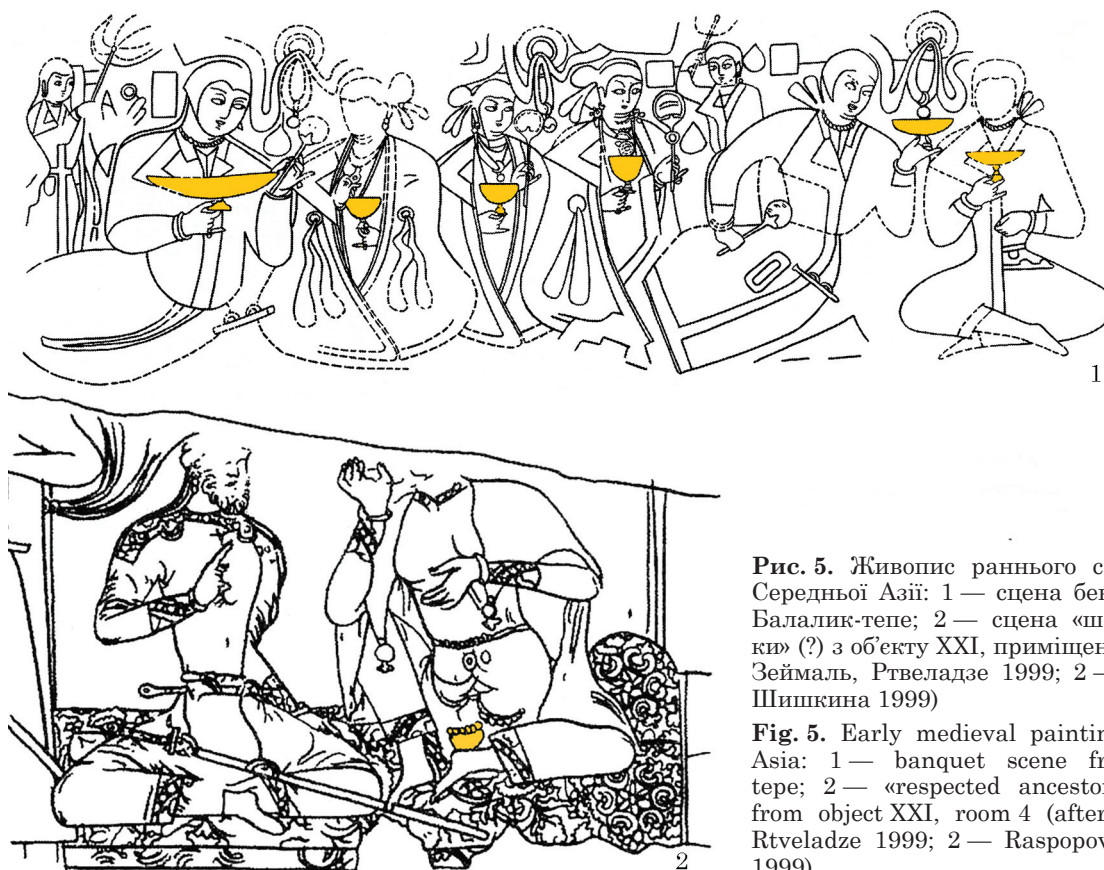

Рис. 5. Живопис раннього середньовіччя Середньої Азії: 1 — сцена бенкетування з Балалік-тепе; 2 — сцена «шановні предки» (?) з об'єкту XXI, приміщення 4 (за: 1 — Зеймаль, Ртвеладзе 1999; 2 — Распопова, Шишкіна 1999)

Fig. 5. Early medieval painting of Central Asia: 1 — banquet scene from Balalyktepe; 2 — «respected ancestors» (?) scene from object XXI, room 4 (after: 1 — Zeimal, Rtveladze 1999; 2 — Raspopova, Shishkina 1999)

час переїзду в інше помешкання цей набір є обов'язковим для перенесення: його останнім знімають зі свого постійного місця і першим встановлюють у новому житлі. Його втрата означає нещастя, припинення роду. Не виключено, що залишення вказаного ланцюга разом із кільцем для підвішування пов'язане зі смертю останнього чоловіка в цьому роду. Припускаємо, що саме з ним був пов'язаний третій (найбагатший) з поминальників, серед інвентарю котрого, окрім столових предметів особистого користування (посуд та гак-виделка), знайдено й кухонне обладнання: практично цілий казан та рожен для смаження (Колода, Аксёнов 2020).

Вважаємо за необхідне звернути увагу й на те, що етнографія фіксує в Осетії нового часу використання дружиною надвогнищного ланцюга під час проведення поховання останнього померлого чоловіка в роду. Додатково це підтверджується й одним з найтяжчих прокльонів у бік жінки: «Щоб ти наділа на шию свій надвогнищний ланцюг!» (Калоев 2004, с. 331).

Які ще можливості дають нам окремі поминальник та старопокровський поминально-тризновий комплекс?⁶

6. У зв'язку з тим, що загалом цей комплекс дає нам близько сотні окремих артефактів, ми в подальшому аналізі будемо спиратися на таблицю, а допитливому читачу радимо звернутися до відповідних публікацій з докладним розглядом і аналізом окремих поминальників (Аксёнов, Колода 2017; 2019; Колода, Аксёнов 2020).

Зазначимо, що використання однакових за типом фібул дає змогу припустити кількість осіб, з приводу яких проводився поминальний обряд представниками одного родового колективу, хоча й не виключено, що вони належали різним парним сім'ям (рис. 6; таблиця). З цього можна припустити, що об'єктами поминальних дій для першого поминальника були три особи, другого і третього — по дві.

Кількість збіжних за призначенням предметів в одному поминальному комплексі дозволяє припустити певну кількість осіб однієї статі, що стали об'єктом поминальних дій в тому чи іншому випадку.

Наявність або відсутність речей жіночого вжитку є індикатором того чи була жінка об'єктом поминальних дій. Теж саме можна стверджувати і відносно чоловічої статі. До «жіночих» індикаторів відносяться такі: предмети догляду тіла (туалетний коробочок-футляр та копоушка), оздоба та прикраси костюму (гудзики, бубонець, перстень, сережка, намиста та браслети), а також дзеркало, яке крім утилітарної, виконувало ще й релігійно-обрядову функцію. Індикаторами «чоловічих» поховань виступають: зброя (шабля з рештками портупей, сокира, спис, кістень, булава, рештки сагайдачного набору), кінська зброя (елементи вуздечки, сидла та прикраси тіла коня), знаряддя праці (ножі зі скобами до окуття, зубило, складні серпи, що не відомі у жіночих похованнях), елементи поясу (пряжка, наконечник, роз-

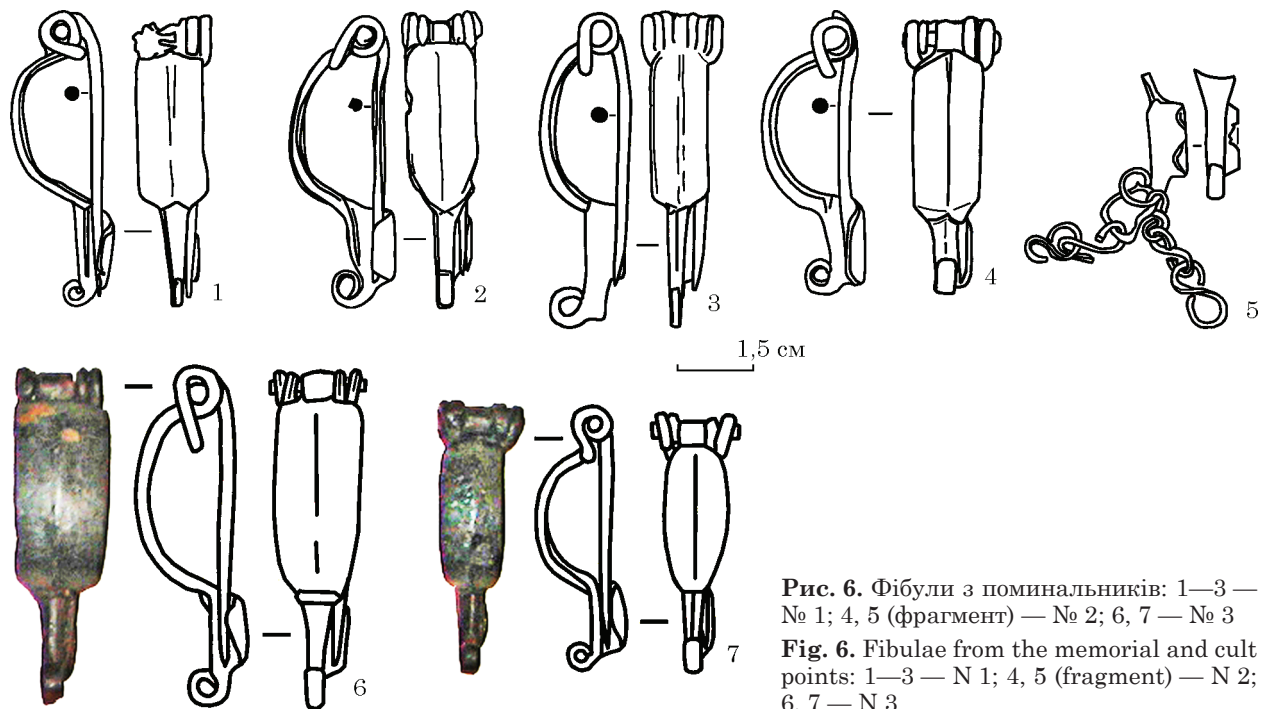

Рис. 6. Фібули з поминальників: 1—3 — № 1; 4, 5 (фрагмент) — № 2; 6, 7 — № 3

Fig. 6. Fibulae from the memorial and cult points: 1—3 — N 1; 4, 5 (fragment) — N 2; 6, 7 — N 3

подільник ременів), деякі прикраси (масивні бронзові браслети великого діаметру) та залізний пінцет⁷. Два з трьох «поминальників» містять значну кількість зброї та кінську упряж. Склад їх озброєння не залишає сумніву щодо приналежності осіб (за якими проводився поминальний обряд) до стану воїнів-вершників — верхівки тогочасного суспільства Хозарського каганату. Але навіть за речами поминальника можна різний майновий рівень і, відповідно, займали різні шаблі у військовій ієрархії. За цими показниками можна передбачити, що майновий і соціальний стан чоловіка, до якого відноситься поминальник 3, вище, ніж у тих, з приводу яких залишені поминальники 1 та 2. Чоловіки, що «згадувалися» у поминальнику 1, не виділялися статками і були, скоріш за все, звичайними общинниками.

Висновки. Поминально-тризнові комплекси — маловивчена категорія старожитностей салтівської культурно-історичної спільності (середини VIII — середини X ст.). Тому публікація нових пам'яток цієї групи є актуальною, оскільки це допомагає дослідженню внутріш-

нього світу тогочасного багатоетнічного населення Хозарського каганату, висвітлюючи зв'язок живих і померлих близьких родичів. Комплекс, виявлений у 2012 р., представлений і проаналізований в роботі складався з трьох окремих поминальників та решти артефактів, що розташовувалися поміж ними: надвогніщним ланцюгом та рештками амфор. Саме вони й слугували нам об'єднуючим маркером родинної близькості окремих поминальників, а наявність кільця для привішування дозволяє припустити, що останній з проведених обрядів стосувався значної біди голови роду (скоріш за все, його загибелі / смерті).

Наявність індивідуального столового посуду та реманенту, разом із іконографічними аналогіями з середньоазійського тюркського світу дають підтвердження уявної «спільної» трапези живих та предків (поминання). Використання однакових за типом фібул дозволяє припустити кількість осіб, з приводу яких проводився обряд представниками одного родового колективу, хоча, можливо, вони належали різним парним сім'ям. Тож можливо об'єктами поминальних дій для першого поминальника були три особи, другого і третього — по дві.

Наявність або відсутність речей жіночого вжитку є індикатором того чи була жінка об'єктом поминальних дій. Теж саме можна стверджувати і відносно чоловіків. «Жіночими» індикаторами виступають предмети догляду тіла, оздобу та прикраси костюму, а також дзеркало, що могло виконувати й релігійно-обрядову функцію. Індикаторами «чоловічих» поховань в нашому випадку є зброя, кінська зброя, знаряддя праці, елементи поясу та деякі масивні прикраси. Склад озброєння свідчить

7. Загалом, пінцет міг бути показником як чоловіка так і жінки. У жіночих (дівочих) похованнях вони були бронзовими та іноді входили до складу так званих манікюрних наборів, що супроводжувалися бронзовими або берестяними коробочками-футлярами. У чоловічих похованнях виявляють залізні пінцети (Аксёнов, Михеев 2006, с. 149—150); вони їх використовували у ювелірній справі (особливо ті, що були оздоблені додатковими кільцями-обоймами для зручності затискання невеликого предмету), а також для видалення волос на обличчі (Плано Карпини 1957, с. 42).

щодо приналежності осіб, що стали об'єктом поминальних дій до різних верств населення: від общинника до стану воїнів-вершників — верхівки тогочасного суспільства Хозарського каганату. Але й вони мали різний майновий рівень і, відповідно, займали різні щаблі у військовій ієрархії.

Таким чином, окремі салтівські «поминальники» та поминально-тризнові комплекси салтівської культурно-історичної спільності дають можливість отримати відповіді як на ряд важливих питань загального соціально-економічного розвитку Хозарського каганату, так і щодо маркерів сімейно-родинних стосунків у суспільстві: від статі до соціального стану небіжчика і його родини. Наші висновки багато в чому мають, скоріш за все, гіпотетичний характер. Разом з тим, сподіваємось, що робота приверне увагу до цієї мало вивченої категорії пам'яток, а подальші роботи зможуть внести корективи у розуміння внутрішнього світу ранньосередньовічного населення півдня Східної Європи, зокрема поминально-тризнових комплексів.

ЛІТЕРАТУРА

Аксёнов, В. С. 1999. *Поховання з конем другої половини VIII — X ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників)*. Дисертація канд. іст. наук. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

Аксёнов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцької культури ус. Червоня Гусаровка на Северском Донце*. Харьков: Рожко Г. С.

Аксёнов, В. С., Колода, В. В. 2017. Богатый вещевой комплекс близ Старой Покровки на Харьковщине. *Хазарский альманах*, 15, с. 37-57.

Аксёнов, В. С., Колода, В. В. 2019. Салтовский поминальный комплекс воина-всадника из Старой Покровки в Харьковской области. *Хазарский альманах*, 16, с. 29-50.

Аксёнов, В. С., Михеев, В. К. 2006. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII—X вв.». *Хазарский альманах*, 5, с. 4-306.

Винников, А. З., Сарапулкин, В. А. 2008. *Болгары в Поосколье (Мандровский могильник)*. Воронеж: ВГПУ.

Гаглоева, З. Д. 1974. Культ мёртвых у осетин. *Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института АН Грузии*, XVIII, с. 52-78.

Зеймаль, Т. И., Ртвеладзе, Э. В. 1999. Северный Тохаристан. В: Брикина, Г. А. (ред.). *Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху Средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье*. Москва: Наука, с. 131-144.

Калоев, Б. А. 2004. *Осетины: Историко-этнографическое исследование*. Москва: Наука.

Колода, В. В. 2007. К вопросу об очажных принадлежностях салтовского населения Среднедонецья. *Хазарский альманах*, 6, с. 120-132.

Колода, В. В. 2017. Новое салтовское поселение с кремационным погребением в округе городища Мохнач. В: Аксёнов, В. С., Колода, В. В. (ред.). *В. К. Михеев: учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: Іріс, с. 71-79.

Колода, В. В. 2019. Житло кочівника зі слідами обрядових дій на городищі Мохнач (за матеріалами розкопок 2018 р.). *Міхеевські читання*, 1, с. 18-29.

Колода, В. В., Аксёнов, В. С. 2020. Поминальный комплекс представителей всаднического сословия из Северо-Западной Хазарии. *Поволжская археология*, 4, с. 81-98. <https://doi.org/10.24852/ra2020.4.34.81.98>

Кузнецов, В. А. 1992. *Очерки истории алан. Владикавказ: Ир.*

Лаптев, А. А. 2011. Тризны в культурном слое сатовских катакомбных могильников. В: Свистун, Г. Є. (упоряд.). *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*. Харків: Савчук О. О., с. 43-50.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.

Плано Карпини, И. де 1957. Иоанна дель Плано Карпини, архиепископа Антиварийского, История Монгалов, именуемых нами Татарами. В: Шастина, Н. П. (ред.). *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. Москва: Государственное издательство географической литературы, с. 23-86.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс)*. Москва: Наука.

Распопова, В. И., Шишкина, Е. Е. 1999. Согд. В: Брикина, Г. А. (ред.). *Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху Средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье*. Москва: Наука, с. 50-77.

Свистун, Г. Є. 2012. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества. В: Свистун, Г. Є. (упоряд.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 2. Харків: Савчук О. О., с. 79-84.

Флеров, В. С. 1984. Маяцкий могильник. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции*. Москва: Наука, с. 142-199.

Флеров, В. С. 1993. *Погребальные обряды на севере Хазарского каганата*. Волгоград: Перемена.

Цагараев, В. 2000. *Золотая яблоня нартов: история, мифология, искусство, семантика*. Владикавказ: Республиканское издательско-полиграфическое предприятие им. В. А. Гасиева.

Шрамко, Б. А. 1983. Погребения VIII—X вв. ус. Пятницкое в Харьковской обл. В: Поболь, Л. Д. (ред.). *Древнерусское государство и славяне. Материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева*. Минск: Наука и техника, с. 48-50.

REFERENCES

Aksonov, V. S. 1999. *Pokhovannia z konem druhoi polovyny VIII — X st. verkhnoi techii r. Siverskyi Donets (za materialamy saltivskykh gruntovykh mohylnykyv)*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina.

Aksenov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse*. Kharkov: Rozhko, G. S.

Aksenov, V. S., Koloda, V. V. 2017. Bogaty veshchevoi kompleks bliz Staroi Pokrovki na Kharkovshchine. *Khazarskii almanakh*, 15, s. 37-57.

Aksenov, V. S., Koloda, V. V. 2019. Saltovskii pominalnyi kompleks voina-vsadnika iz Staroi Pokrovki v Kharkovskoi oblasti. *Khazarskii almanakh*, 16, s. 29-50.

Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. Naselenie Khazar-skogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. «Sukhogomolshanskii mogilnik VIII—X vv.». *Khazarskii almanakh*, 5, s. 4-306.

Vinnikov, A. Z., Sarapulkin, V. A. 2008. *Bilgary v Pooskole (Mandrovskii morilnik)*. Voronezh: VGPU.

V. Koloda

THE FAMILY MEMORIAL AND CULT COMPLEX FROM STARA POKROVKA (KHARKIV REGION)

Memorial and cult complexes (so called *pominál'nyky*) are among the poorly studied types of sites of the Saltiv Cultural-Historical Community. They are the evidence of ritual actions dealt to the deceased. Such complexes are usually found within burial grounds, differing by the absence of skeletal remains and the presence of objects associated with the deceased or the participants in the ritual. In 2012, near the village of Stara Pokrovka (Kharkiv Region), on the almost completely destroyed cremation burial ground three rich in artifacts memorial and cult complexes were discovered; they were located adjacent to one another. They were placed in similar earthen pits, between which kitchen utensils were found. This fact, as well as the chronological proximity (mid-8th — early 9th century) of the discovered memorial and cult complexes, suggests that the ritual actions were arranged by members of the same family.

The use of the fibulae of identical types allows us to estimate the number of persons in honor of whom the commemorative rites were conducted by members of a single kin group (although it cannot be excluded that they belonged to different nuclear families). The number of items with similar purpose within a single memorial and cult complex makes it possible to suggest the number of persons of the same sex who became the subjects of the commemorative actions in a particular case. The presence or absence of items of male or female use serves as an indicator of the gender of the persons being commemorated. Two out of the three «*pominál'nyky*» contain a significant amount of weapons and horse harness. The composition of their armament leaves no doubt that the persons for whom the commemorative rites were performed were mounted warriors — the elite of Khazar Khaganate society. The grave goods of memorial and cult complexes also indicate that these mounted warriors differed in wealth and, consequently, occupied different ranks in the military hierarchy.

Thus, separate Saltiv culture «*pominál'nyky*» and memorial and cult complexes in general provide an opportunity to answer a number of important questions concerning the social and economic development of the Khazar Khaganate. They may also serve as markers during the study of family and kinship relations within society — from the gender to the social status of the deceased and their family.

Keywords: Early Medieval Ages, The Khazar Khaganate, Saltov cultural-historical community, memorial and cult complex («*pominál'nyky*»), markers of gender and social definitions.

Одержано 12.07.2025

Gagloeva, Z. D. 1974. Kult mertvykh u osetin. *Izvestiia Iugo-Osetinskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta AN Gruzii*, XVIII, s. 52-78.

Zeimal, T. I., Rtveladze, E. V. 1999. Severnyi Tokharistan. In: Brikina, G. A. (red.). *Sredniaia Aziia i Dalnii Vostok v epokhu Srednevekovia. Sredniaia Aziia v rannem srednevekovie*. Moskva: Nauka, s. 131-144.

Kaloev, B. A. 2004. *Osetinu: Istoriko-etnograficheskoe issledovanie*. Moskva: Nauka.

Koloda, V. V. 2007. K voprosu ob ochazhnykh prinadlezhnostiakh saltovskogo naseleniia Srednedonechia. *Khazar'skii almanakh*, 6, s. 120-132.

Koloda, V. V. 2017. Novoe saltovskoe poselenie s krematsionnym pogrebeniem v okruge gorodishcha Mokhnach. In: Aksonov, V. S., Koloda, V. V. (red.). *V. K. Mikheiev: uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: Iris, s. 71-79.

Koloda, V. V. 2019. Zhytlo kochivnyka zi slidamy obriadovykh dii na horodyshe Mokhnach (za materialamy rozkop 2018 r.). *Mikheievskii chytannia*, 1, s. 18-29.

Koloda, V. V., Aksonov, V. S. 2020. Pominalnyi kompleks predstavitelei vsadnicheskogo soslovia iz Severo-Zapadnoi Khazarii. *Povolzh'skaia arkhologiya*, 4, s. 81-98. <https://doi.org/10.24852/pa2020.4.34.81.98>

Kuznetsov, V. A. 1992. *Ocherki istorii alan*. Vladikavkaz: Ir.

Laptev, A. A. 2011. Trizny v kulturnom sloe saltovskikh katakombnykh mogilnikov. In: Svystun, H. Ye. (uporiad.). *Saltovo-maiatska arkhologichna kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 43-50.

Mikheiev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazar'skogo kaganata*. Kharkov: Vyshcha shkola.

Plano Karpini, I. de 1957. Ioanna del Plano Karpini, arkhiepiskopa Antivariiskogo, Istorii Mongolov, imenuemykh nami Tatarami. In: Shastina, N. P. (red.). *Puteshestviia v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoi literatury, s. 23-86.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazar'skom pograniche (Dmitrievskii arkhologicheskii kompleks)*. Moskva: Nauka.

Raspopova, V. I., Shishkina, E. E. 1999. Sogd. In: Brikina, G. A. (red.). *Sredniaia Aziia i Dalnii Vostok v epokhu Srednevekovia. Sredniaia Aziia v rannem srednevekovie*. Moskva: Nauka, s. 50-77.

Svystun, G. E. 2012. Novyi krematsionnyi mogilnik na territorii Chuguevo-Babchanskogo lesnichestva. In: Svystun, H. Ye. (uporiad.). *Saltovo-maiatska arkhologichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 2. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 79-84.

Flerov, V. S. 1984. Maiatskii mogilnik. In: Pletneva, S. A. (red.). *Maiatskoe gorodishche. Trudy sovetsko-bolgarsko-vengerskoi ekspeditsii*. Moskva: Nauka, s. 142-199.

Flerov, V. S. 1993. *Pogrebalnye obriady na severe Khazar'skogo kaganata*. Volgograd: Peremena.

Tsagaraev, V. 2000. *Zolotaia iablonia nartov: istoriia, mifologiya, iskusstv, semantika*. Vladikavkaz: Respublikanskoe izdatel'sko-poligraficheskoe predpriiatie im. V. A. Gasieva.

Shramko, B. A. 1983. Pogrebeniia VIII—X vv. u s. Piatnit'skoe v Kharkovskoi obl. In: Pobol, L. D. (red.). *Drevnerusskoe gosudarstvo i slaviane. Materialy simpoziuma, posviashchenogo 1500-letiiu Kiev*. Minsk: Nauka i tekhnika, s. 48-50.

КОЛОДА Володимир, кандидат історичних наук, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Харків, Україна.

Volodymyr KOLODA, PhD, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8614-2039,

e-mail: koloda.v@gmail.com.